

ULUS-KİMLİKTEN GÖKKUŞAĞI TOPLUMUNA
“Ulus Kimliğinin Yitimi Bireyi Psikonevrotizmaya Götürür mü?”
(Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım)

FROM NATIONAL IDENTITY TO RAINBOW SOCIETY
“Does loss of national identity lead the individual to psychoneurotism?”
(A Socio-psychological Approach)

Yener ÖZEN

Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Özet: Bugünün dünyasında “kimlik” en büyüleyici ve en ilgi çekici kavramlardan biridir. Kimlik, bir özellik, bir nitelik belirtisidir. Birer özellik, birer nitelik gösteren kimlikler her şeyden önce farklılıkları da ortaya koyar. Kimliğe yüklenebilecek işlem ise bir sınıflama işlemidir ve bu işlem farklılıkları belirtir. Kimlik en geniş anlamıyla, bireyin tüm özelliklerini kapsar; hem kişinin kendisini nasıl gördüğü, hem de toplum tarafından nasıl görüldüğü, kimlik kavramıyla ilgili konulardır. Hâlbuki kişilik bir örgütlenmedir. Kişilik, bireyin kimlikler içinde ve kimliklerle bir örgütlenmesidir. Kültürün, kimliklerin temel belirleyicisi olduğu düşünüldüğünde kültürün katılığı ve esnekliği, kimliğin katılığı ve esnekliğini doğurmaktadır. Kültürün tanımına bağlı olarak farklı aidiyetler ön plana çıkmakta, kimlik de bu unsurlara göre şekillenmektedir. Ergenlik döneminde kimlik kazanma sorunun çözülmesiyle kurulan “pozitif kimlik duygusu” psiko-nevrotik ve nevrotik karakterli sorunların oluşmaması için gereklidir. Bu yolla geliştirilen, kişi için olumlu sayılabilecek bir kimlik duygusu, bireyin içinde yaşadığı sosyal yapıyla yani grup, kültür ya da ulusla kurduğu ilişkinin karşılıklılık esasına dayanmasına bağlıdır. Ergenlikte oldukça güçlü biçimde ortaya çıkan aidiyet duygusu “bireyin kendisini belli bir topluluğun üyesi olma ve onunla var olma bilinci ile tanımlanması” olarak açıklanabilir.

Anahtar kelimeler: Kimlik, ulus-kimlik, çokkültürlülük, çokkültürcülük

Abstract: “Identity” is one of the most attractive and interesting notions of today’s world. Identity indicates an attribute, a characteristic. Identities with a feature or characteristic manifest above all differences. The function to be attributed to identity is a function of classification, which indicates differences. Identity in its most general sense includes all the characteristics of the individual. Questions like how an individual perceives himself or is perceived by society are related with the notion of identity. However personality is an organization. Personality is the organization of the individual with and within identities. Considering that culture is the major determinant of identities, the rigidity or flexibility of culture also determines that of identity. Various forms of belonging prevail with reference to definition of culture, which also shape the identity. “Positive sense of identity” attained by the resolution of the problem of identity development in the adolescence period is necessary for inhibition of psycho-neurotic and neurotic problems. Development of such a sense of identity, which may be considered positive for the individual, is dependent upon the reciprocal nature of individual’s relation to the social group in which he lives, that is; to a group, culture or nation. The sense of belonging which is felt most strongly in the adolescence period may be explained as “identification of oneself as a member of a definite community as conscious of existing within it.”

Keywords: Identity, national identity, multiculturalism, politics of multiculturalism

1. GİRİŞ

Günümüzde en çok suiistimale uğrayan kavramların başında kimlik kavramı gelmektedir. Hemen hemen herkes, kendine göre bir kimlik tanımı yaparken kavramı tanımlayacak en önemli yaklaşım gözden kaçmaktadır. Bu yaklaşım “kimlik” in tarihsel olarak psikolojik bilimlerin alanında ele alınmış ve hakkında hayli bilgi üretilmiş olan bir kavram olduğudur. Bu nedenle kimliğin toplumsal işlevlerini ve yansımalarını psikolojik bilimlerin sunduğu şekilde tanımlamak ve tartışmak, bu alandaki kargaşayı giderme konusunda oldukça işlevsel olabilir. Kimlik öncelikle bireyin davranışları, düşünceleri, duyguları kısacası ruhsal yaşamını inceleyen psikolojik bilimlere ait bir kavramdır. Çünkü her ne kadar toplumsal kimlik gibi kavramlardan söz edilmekteyse de, kimlik denilen şey öncelikle bireye aittir ve bireyi açıklamada psikolojik bilimler, bize büyük imkânlar sağlamaktadır. İnsan kümelerine genellenen ve adına kimlik denilen durumlara, işaretlere ise ancak o kümeyi oluşturan bireylerin kimliklerini tanıyarak ulaşabiliriz (Hakan, 1995:146).

Her şeyden önce kimlik, insana özgü bir kavramdır. Kimliği oluşturan iki bileşen vardır. Bunlardan birincisi tanınma ve tanımlama, ikincisi ise aidiyettir. Tanınma ve tanımlama bireyin toplum içerisinde, toplum tarafından nasıl tanındığı ve kendisini nasıl tanımladığıdır. Bunun aracı ise dil ve kültürdür. Aidiyet ise bireyin kendini herhangi bir toplumsal gruba dâhil hissetmesiyle kendini gösterir. Burada önemli olan nokta şudur; her ne kadar toplum bireyi belli bir kimlikle tanımlıyorsa da, birey kendini söz konusu kimliği oluşturan topluluğa dâhil hissetmiyorsa, o kimliğe sahip olduğu söylenemez (Aydın 1999: 12).

Kimlik kavramı, 1940’lardan sonra psikoloji ve sosyal psikolojinin kapsamında ele alınmış, 1980’lerden itibaren ise kimlik oluşumunda bireyin kendisinden çok toplumun etkili olduğunun fark edilmesiyle birlikte daha çok sosyoloji, sosyal antropoloji ve siyaset kapsamında incelenmeye başlanmıştır. Sosyal psikolojide kimlik kavramı analizlerinde benlik kavramı önemli konu başlıklarından birisi olmuştur. Benlik ve benliğin çeşitli özellikleri, bireyin toplum içindeki davranış ve etkileşimlerini, plan ve eylemelerini ortaya çıkarma niteliğine sahiptir. Sosyal davranış benliğin çeşitli özelliklerini oluşturur. Bunun yanı sıra sosyal ortam ve sosyalleşme süreçleri de benliğin oluşumunu önemli ölçülerde etkiler. Benliğin çeşitli özellikleri sayesinde ortaya çıkan sosyal davranış ve benliğin oluşumu, iç içe geçmiş kavramlar olarak ifade edilebilir. Benlik, sosyal etkileşimin ürünüdür. Aynı zamanda kişinin benliği ile ilgili bilgileri yansıtması açısından bilişsel ve içgüdüsel; eylem anlamında da sosyal bir yapıdır (Kağıtçıbaşı, 2000: 86).

Kimlik terimi, bir anlamda, bireysel ve sosyal olanın bir araya getirildiği bir içeriğe sahiptir. Kimlik, sosyal psikolojide, bireyi diğerleriyle ve toplumla ilişkisini gerçekleştiren ve yaşatan kavram olarak yer almaktadır. Kimlik, kişiler arası etkileşimi ve bu etkileşimi gerçekleştiren sosyal gerçekliği hem gerçekleştirmekte hem de sosyal gerçeklikten kaynak almaktadır. “Kimlik, bireyin kendi kendisini, davranışları, ihtiyaçları, motivasyonları ve ilgileri belirli bir ölçüde tutarlılık gösteren kendi kendine sadık, diğerlerinden ayrı ve farklı bir varlık gibi algılamasını içeren, bilişsel ve duygusal nitelikte bileşik ve zihinsel bir yapıdır” (Bilgin, 1996: 182–3).

2. SOSYAL PSİKOLOJİK AÇIDAN KİMLİK

Bir insanın kendini tanımlama ve konumlamasını ifade eden kimlik kavramı, daha ziyade kolektif kimlik anlamında kullanılıyor. Bu çerçevede insanın kendini çeşitli topluluklara aidiyetine gönderen ulusal, dinsel ve etnik kimlikler üstünde bir odaklaşma görülüyor (Bilgin, 1994:161). Aslında “bireyin kimliği” denilen şey, en geniş anlamda onun tüm özelliklerini kapsar. Hem kişinin kendini nasıl gördüğünü, hem de toplum tarafından nasıl görüldüğü kimlik kavramıyla bağlantılı durumlardır. Kimlik, kişinin yaşamda kendine biçtiği-uygun gördüğü rol ve kendisini algılayış biçimi şeklinde tanımlanabilir. Bu nedenle insan yaşamında gelişimin temel özelliklerinden en önemlisi “kimlik arayışı”dır. Kimlik, uzun çabalar sonucu ulaşılabilen öznel bir süreklilik, bütünlük ve tutarlılık duygusudur. Yine ve belki sadece, kişinin “kim olduğu” ile ilgili kendi kendine sorduğu sorunun cevabıdır. Bu soruya verilen cevap; bedensel yapı özellikleri, yaşananlar, cinsiyet, etnisite, yaş, statü, toplumsal konum, meslek gibi insanın hem kendisini algılayışı, hem de başkaları tarafından algılanışı çerçevesinde şekillenmektedir. Kimliğin oluşum süreci ergenlikle birlikte başlayan önemli bir psikolojik olgudur (Erikson, 1980:337).

İnsanın yetiştiği çevrenin onun kimliğinin belirlemede önemli bir rolü olduğu ve çevre dışında bu yapıyı belirleyen kalıtsal ve biyolojik yapıdan söz edilebilir. Değiştirilemez olan kalıtsal ve yapısal boyut dışta tutarsak büyük ölçüde kimliğin diğer insanlarla olan ilişkilerimizle ve özdeşimlerle şekillendiğini söyleyebiliriz. Kimliğin psiko-sosyal yanı çocukluk ve gençlik döneminde yapılan özdeşimlerle ve öğrenmeyle kurulur. Yani kişinin

kimliği oluşurken doğuştan getirdiği özelliklerle diğer insanlardan ve çevresinden aldıkları eklenirken, bir yandan da kalıtsal ve yapısal özellikler çevrenin etkisiyle biçimlenir, kimileri körülenirken kimileri desteklenir.

Kimlik, çok yönlü bir kavramdır ve kimliğin oluşumunda manevi, sosyo-kültürel, politik ve ekonomik olmak üzere dört ana süreç belirleyicidir. Bu dört kimlik unsurundan birinin eksik oluşu, bireyin içinde yaşadığı toplumla kurması gereken bağlarında da eksiklik olması demektir. Bireysel kimlik oluşumunda yaşanan krizlerin çözümlenmesinde insanın yaşadığı çevrenin ve ait olduğu toplumun etkisi de göz önünde bulundurulduğunda, bu süreçlerin önemi daha da iyi anlaşılacaktır. Her toplumun tarihi, kültürel ve sosyal değerler sistemi tarafından kendiliğinden oluşturulmuş,, kendine özgü bir kimlik yapılıması bulunmaktadır. Bireyler kendileri dışında gelişmiş nesnel süreçlerin sonucu olan bu kimlik yapılarını, içinde doğup büyüdüğü toplumun içinde yaşantılayarak edinirler. Süreç bu nesnel kimliklerin öznelleştirilmesi ile devam eder ve bireyin sadece kendisine ait olan fakat kaynağı kendi dışında var olan nesnel kimlik yapısından alan yalnızca kendine özgü öznel bir kimlik geliştirebilmesini sağlar. Buradan anlaşılacağı üzere öznel bir kimliğin geliştirilebilmesi, nesnel kimlik yapısının var olduğu bir ön koşulda söz konusudur (Kuşat, 2003:49).

Kimliğin ortaya çıkışı, kendisini “kimlik duygusu” şeklinde hissettirir. Kimlik duygusu, kimlik gelişiminin belli bir düzeye geldiğinin işareti, özdeşimlerdeki bütünleşmenin yaşanması ve buna bağlı güven duygusudur. Kimlik duygusu, sağlam bir beyin, “ben neyim, kimim?” soruları

karşısında duraksamadan vereceği cevapları vardır. Bunun rahatlıkla yapılabilmesi için kişi, kendi bireysel benliğine yerleşmiş olan süreklilik ve aynılık duygusuna gereksinim duyar.

Ergenlik döneminde kimlik kazanma sorunun çözümlenmesiyle kurulan “pozitif kimlik duygusu” psiko-nevrotik ve nevrotik karakterli sorunların oluşmaması için gereklidir. Bu yolla geliştirilen, kişi için olumlu sayılabilecek bir kimlik duygusu, bireyin içinde yaşadığı sosyal yapıyla yani grup, kültür ya da ulusla kurduğu ilişkinin karşılıklılık esasına dayanmasına bağlıdır. Ergenlikte oldukça güçlü biçimde ortaya çıkan aidiyet duygusu “bireyin kendisini belli bir topluluğun üyesi olma ve onunla var olma bilinci ile tanımlanması” olarak açıklanabilir. Bu dönemde bireyin yaşantıladığı “neye değer vereceğini bilememe kaygısı” da ancak grup tarafından bireye verilen kimlikle çözümlenebilir ve birey böylece “kim olduğu” konusunda sağlıklı bir “kendilik bilinci” geliştirir (Hastings, 1973:3). Kısaca, ergenlik döneminde kimliğin başarıyla oluşturulmasıyla birey, toplum organizmasına veya toplumsal dokuya, yeni ve sağlam bir hücre olarak katılırken, toplum da bu yeni hücreyi kültürü oluşturan değerler, idealler, semboller ve normlarla besleyerek canlı kalmasını sağlayacaktır. Kimlik duygusu ile birlikte kolektif toplumsal yapı içerisinde toplum tarafından ortaklaşa kurulan “birlik duygusu” da bireyi toplumsal ideallerin bir parçası haline getirir. Birey bu yolla toplumsal entegrasyonu organize bir yapıda yaşantımlarken, aynı toplumsal realite içerisinde yine “benlik kimliğini” oluşturur. Bütün bunların sonucunda denilebilir ki hem birey hem de toplum, psiko-nevrotik ve nevrotik kaynaklı bunalımların pençesine düşmekten kurtularak sağlıklı bir biçimde hayatlarına devam edeceklerdir.

3. ULUSAL KİMLİK EDİNİMİ BİREYSEL KİMLİK KAZANIMI İLE BAĞLANTILI MIDIR?

Bireysel kimlikle ilgili bu kadar belirsiz ve karışık bir alan söz konusu iken, bireysel ve ulusal kimlik arasındaki ilişkiyle ilgili basit sayılabilecek açılımlar yapmaya çalışarak yanıltıcı olabilecek sonuçlara ulaşmak kolayca kaçmak olarak değerlendirilebilir.

İnsan, ontolojik olarak bir “grup-varlık” tır; dolayısıyla “ben kimim?” sorusuna verilen cevabın oluşturduğu “bireysel kimlik”, her zaman şöyle ya da böyle, “biz kimiz?” sorusuna verilen cevabı da, yani mensubiyet ve aidiyet unsurların içermek zorundadır. Örneğin; bir insan aynı anda hem Fransız, hem Yahudi, hem de kadın kimliğine sahip olabilir. Kimlik kavramının dini, öğrenci veya bilimsel kimlik gibi farklı anlamlarda kullanılması, bireyin toplum içinde çeşitli veçheleriyle ortaya çıkmasını ifade etmektedir. Buna göre her tür sosyal özellik bir başka kimliğe işaretir. Böylece bir sosyal nitelik vurgulanmaktadır. Dini, seküler, bilimsel, linguistik, siyasi, milli vs. kimlik gibi. Dini kimlik inançla, linguistik kimlik dille, siyasi kimlik ise politik görüşler, tutum ve davranışlarla ilgili nitelikleri ifade etmektedir.

Topluluk bilinci ise, bu soruya verilecek cevapların kesişim noktaları üzerine inşa edilecektir. Bu aidiyet ve mensubiyet unsurları yer almaksızın, bütünleşmiş bir kimliğin ayrılmaz parçası olan tutunum çerçevesi sağlanamayacak, bireysel kimlik fragmente ve kırılmış kalmaya mahkûm olacaktır. Aidiyet ve mensubiyet unsurları, bireyin kişilik oluşumu süreci sonucunda geliştirdiği “farklılıklara göre değil benzerliklere göre algılama biçiminin” ulaştığı son noktadır (Maslow, 1971:87).

Bireysel kimlik oluşumu için sağlam bir topluluk (kolektif) kimliği ve bilinci gereklidir. Ancak bizim ele almak istediğimiz ise, ulusal kimlikle bireysel kimlik arasındaki bağlantıdır. Bu nedenle öncelikle topluluk (kolektif) kimliği ve ulusal kimlik üzerinde ve dolayısıyla psikolojik bakımdan topluluk ve ulus oluşumunu aktaracağız.

Kolektif Kimlik ve Cemaatten Ulus'a:

Kolektif kimlik, belirli bir insan grubunun kendi hakkındaki bilinci ve duygusuyla ilişkilidir; topluluğun kendine özgü niteliklere sahip olduğu ve bir tekil taşıdığı yönündeki bilinci ve aidiyet duygusudur. Bu bağlamda, dil, kültür, din, tarih, yaşam alanı, maddi koşullar gibi öğelerin yanı sıra, topluluğun belleği, kolektif kimliği yapılandırılan önemli bir faktör olarak belirlemektedir. Kolektif bellek bir topluluk tarafından yaşanmış ve içselleştirilmiş deneyimlerin bilinçli olan veya olmayan anılarının bütünü olarak topluluğun geçmişinden kalanı ve süregelenini ve bu topluluğun geçmişini ne yaptığını ifade etmektedir. Bir grup veya topluluğun kimliğini tanımlama çabaları, onların zorunlu olarak geçmişlerine bakmalarını içermektedir. Kolektif kimlik bu anlamda, bir dolaylılık ve bir uzun süreklilik, yapı ve bir konjonktür ifade etmektedir.

Kolektif kimlik belirli bir alanda (territoire) kök salmış bir takım grupların (etnik toplulukların) diğer gruplardan farklılıklarını ortaya koyma, vurgulama talebidir. Bir grup bireyin, kendilerini tanımak ve ilgileri, mekânları, sosyal ilişkileri grup halinde işlenebilen, yönetilen, doğrulanabilen bir grup oluşturmak için geliştirdikleri bir eğilimdir.

Kolektif kimlik, belirli bir durumu değil bir süreci yansıtır. Bir topluluğun kimliği, diğer topluluklarla

ilişki içerisinde ve zamanla değişir. Tek başına ve zaman mekan dışı bir tüzel kimliğe sahip olmak olanaksızdır. Nasıl ki bireysel kimliğin oluşumu kişiler arası ilişkiler bağlamında mümkünse, kolektif kimliğin oluşumu da topluluklar arası ilişkiler bağlamında söz konusu edilebilir.

Kolektif kimlikte geçmişe dönük bir yan vardır çünkü kolektif kimlik, bir takım semboller, ayınlar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, kısacası kolektif bellekten hareketle inşa edilir. Berque'ye (1978) göre kolektif kimlik birbirine karşıt bir takım boyutları kapsamaktadır:

1. Kimlik, hem güvenlik verici, hem de harekete geçiricidir.
2. Kimlik, hem devamlılık, hem transformasyon içerir; dönüşüm olmadan kimlik yoktur; dönüşümün olması ise, bir şeylerin "biz" olarak dönüşmesini gerektirir.
3. Kimlik, objektif ve subjektif özellikleri birleştirir.
4. Kimlik, bir bütünselliktir. Ayrıştırılabilir.
5. Kimliğin çeşitli yanları, aktörleri ve kategorileri birbirleriyle değiştirilebilir.
6. Kolektif kimliğin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:
7. Kolektif kimlik, grup üyeleri tarafından subjektif olarak algılanır ve yaşanır.
8. Kolektif kimlik, diğerine karşıtlık içinde bir kontrast ve diğerlerinden fark olarak tanımlanır.

Gruba aidiyet bilincinden kaynaklanır.

Çeşitli temsillerin bir sistemi içinde kavranır. Bu temsiller içinde bir takım negatif (kaçınılacak şeyler) ve pozitif (etnosentrik kabuller) nitelikler bulunur (Bilgin, 1999:60-61).

Ulus Kavramı ve Ulusal Kimlik:

Ulus kavramıyla ilgili literatürde üç farklı yaklaşımdan yola çıkarak açıklamalar görebiliriz.

1. Primitif ya da ilkçi yaklaşım,
2. Etno-sembolcü yaklaşım,
3. Modernist yaklaşım.

Primitif ya da ilkçi yaklaşıma göre, milletler dilin ortaya çıkışından itibaren var olmuşlardır. Bu yaklaşımı benimseyenler dili milletleri oluşturan tek önemli temel öge olarak görmekteler. Bu yaklaşıma göre farklı dilleri paylaşan insan grupları zaten farklı değerler, inançlar, bilgiler, semboller ve ortak geçmişe sahipler. Bu yüzden bu ortak öğeleri paylaşan kolektif kimlikler zaten bir milleti temsil etmeye yeterlidir.

Etno-sembolcü yaklaşıma göre de ulus tarihin ürünü, topluluğun kolektif ruhunun ifadesidir. Burada ortaklığı sağlayan, kapsayıcı bütünsellik, geçmişte kök salmış gelenek, yaşayan bir ırk ve dil topluluğuna mensup oluşun organik doğal bağlarıdır. Bu yaklaşım çeşitli ulusların birbirlerine indirgenemez bir heterojenliği olduğunu ulusların arasında en iyi halde aşılabilir bir türülük, en kötü halde yatıştırılmaz bir çatışma bulunduğunu öngörür. Bu bağlamda kozmopolitizmden koparak milliyetçilik ufkuna yönelir.

Modernist ya da sözleşmeye dayalı ulus yaklaşımı, siyasetin “ortak bir yasa altında yaşayan ortaklar birliği” olarak bir ulus tanımı ortaya atar. Bu ulus,

hakları ve görevleri bakımından eşit olan ve bu eşitliği karşılıklı olarak kabul eden insanlardan oluşur; kısacası ulus, sosyal sözleşmenin ilkelere katılma üzerine temellenmiş ve özgür bir sözleşme iradi bir birleşmeyi içerir.

Anthony Smith’e göre, cinsiyet, mekan ya da ülke/toprak, sosyal ekonomik toplumsal sınıf ve din bireysel “Kendi”yi oluşturan kategoriler ve rollerdir. Smith, milli kimliği temel özelliklerini şöyle açıklar:

1. Tarihi bir toprak/ülke ya da yurt,
2. Ortak mitler ve tarihi bellek,
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü,
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli olarak yasal hak ve görevler,
5. Topluluk bireylerinin ülke üzerinde serbest hareket imkanına sahip oldukları ortak bir ekonomi.

Bu bağlamda Smith’e göre millet, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitleyi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlanabilir (Smith, 2004: 31–32).

Her topluluk ulus değildir. Bir topluluk yaşantısının ulus düzeyine yüksebilmesi için, etnisite ve sosyo-biyolojik refleksler belki gereklidir ama asla yeterli değildir. Ulus olabilmek sosyo-biyolojik reflekslerden ziyade, topluluğun birlik bilincinin kültürel ve siyasal olarak organize olabilecek kadar gelişmiş olması gerekmektedir. Ulus, kendilik bilinci etnisiteden yani paylaşılan bir kültürel kimlik ve konuşma diline sahip insan topluluklarından çok daha fazla gelişmiş olan bir

cemaate karşılık gelmektedir. Kültürel ve siyasal olarak organize olabilmek; bireylerin tamamı için bağlayıcı hak ve ödevler sistemini oluşturan ve denetleyen bir devleti kurup yaşatabilmek demektir (Hastings, 1997:63).

Millet, varoluşunu kültürel ve siyasal olarak organize edebilen topluluktur. Bu toplulukta yer alan birey, manipülasyonlarla değil spontane bir biçimde, kendisini bu oluşuma mensup hisseder, o tinsellikten kendi kimliğine kolay sindirilebilen öğeler alır. Devlet, milletin kendi iradesiyle meşru güç kullanımını, erki devrettiği organizasyondur. Ulus, milletin modern zamanlardaki görünümüdür. “Ulusal kimlik” ise bir ulus devletin çatısı altında yaşama bilincinin getirdiği ve bireysel kimliğimize kattığı, bir hissiyat olarak yaşadığımız, ulus devlet fenomeninden türeyerek, ulus içinde tüm bireysel kimlikleri saran bir tinsel oluşumdur. Ulus-devletin olmadığı yerde ulusal kimlikten bahsedilemez; olsa olsa ulusal kimliğin muhalif söylemlerinden bahsedilebilir (Göka, 2005:22).

“Ulus-devlet” ve “ulusal kimlik”, kendinden önceki devletin ve kimliğin yani geleneğin temelleri üzerine kurulur ama aynı zamanda “modern” in gelenekselden kopukluğu ölçüsünde onlardan bir kopuşu da gerektirir. Ulus-devlet, modern bir organizasyondur ve doğal olarak modernliğin karakteristikleri olan rasyonaliteyi ve teknolojiyi kullanır. Modern rasyonalite ve teknolojinin, geleneksel yaşantı ve teknikten farkı kadar, ulus devletin ve ulusal kimliğin tarihsel öncüllerinden farkı vardır. Bu farkın en belirgin yanlarından birisi, düşünümSELLİĞE dayalı, “yukarıdan aşağıya inşa” dır; en “demokratik” olanları da dahil olmak üzere, her modern ulus-devletin bir dizi siyasal öğreti, tarihsel anlatı, örnek şahsiyetler, kutlamalar ve

anma törenlerinden oluşan bir “sivil din” (resmi ideoloji) oluşturmaya girişmesi bu nedenledir. Ama ne ki, modern yönetim teknolojilerinin öngördüğü, “yukarıdan aşağıya inşa” ya rağmen, asıl olan milletin tarihsel-tinsel varlığı ve onun “aşağıdan yukarıya doğru” yaydığı dalgalarıdır (Miller, 1999:19). Sonuç olarak denilebilir ki, bireysel kimlik ulusal kimlikle ister onu benimsemek ister ona muhalif olmak bağlamlarında olsun, çok sıkı bir bağdaşım içerisinde.

4. ULUSAL KİMLİKTEN ÇOK KÜLTÜRLÜLÜĞE YA DA ULUS DEVLETEN GÖK-KUŞAĞI TOPLUMUNA

Modernizmin evrensellik vurgusu, eşsiz rasyonel bütüncül bir özne tasarımı üzerine kuruluydu. Post-modern düşünce öncelikle evrensellekle çatışarak özneyi daha parçalı, merkezsiz, irrasyonel bir perspektiften kavramaya çalıştı. 1968’in “toplumsal hareketler” i ile birlikte düşünüldüğünde, bu, farklı, marjinal ve küçük olana ya da diğer bir anlatımla , “öteki” ne duyulan ilginin artışı beraberinde getirdi (Altunoğlu, 2005:73).

Ulus-devletin Fransız Devrimi’nden aldığı mirasla tek bir ulusal kimliği merkeze alınan üniter yapısı, son dönemlere kadar “öteki”nin, farklı olanın hiçbir şekilde tanınmamasına ya da asimile edilmesini gerektiriyordu. Kimi zaman şiddeti de içeren politikalarıyla ulus devletler ötekini, farklı olanı tanımaktan, varlığını onaylamaktan oldukça uzaktı (Kymlicka, 2004:453). Farklılık, bünyesinde çeşitli yorumları barındıran bir kavramdır. Bu nedenle, konuyla ilgili herhangi bir tartışmanın veya çalışmanın anlamlı olabilmesi için, öncelikle kavramın ne ifade ettiğinin açıklanması gerekmektedir (Hubbard, 2004:27). Williams ve O’Reilly’ye göre (1998) farklılık;

“Bir insanın bireysel farklılıkları keşfetmek için kullandığı, herhangi bir özellik” şeklinde tanımlanırken (Mannix ve Neale, 2005:31); Jackson, Joshi ve Erhardt (2003:802) tarafından yapılmış olan bir çalışmada farklılıklar; “Bir çalışma biriminin birbirinden bağımsız üyeleri arasındaki, kişisel özelliklerin dağılımı” şeklinde tanımlanmaktadır. Farklılıklar; “İnsanlar arasında, ırk, kültür, cinsiyet, cinsel yönelim, yaş ve fiziksel yeterlilikler açısından var olan farklar” şeklinde tanımlanmaktadır. Bazı farklılık tanımları; etnik köken, ulusal köken, sınıf, din, öğrenme ve iletişim tarzı, doğum yeri ve meslek gibi çeşitli boyutları da içermektedir (Sonnenschein, 1997:3). Nitekim farklılıkların sadece demografik farklar olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirten McGrath vd.’ne göre (1995) farklılıklar; “Demografik (ırk, cinsiyet, yaş vb.); işle ilgili bilgi ve yetenekler; değerler, inançlar ve tutumlar; kişilik, bilişsel ve davranışsal stiller; örgütteki statü / konum gibi özelliklerin bütünü” ifade etmektedir (Point ve Singh, 2003:751).

Farklılık kavramı 1968’in toplumsal hareketlerinin sağladığı başarı beraberinde söz konusu politikalarda oluşan çatlakları getirdi. Sovyet Bloğu’nun dağılması da evrenselci liberal özgürlük politikasının, yerini çoklu toplumsallıkları dikkate alan bir politikaya bırakmasını doğurdu (Müftüoğlu, 2003:167). Bugün artık farklı olana karşı oldukça duyarlı bir sosyal politika ulus-devletler tarafından yürütülmektedir. Özellikle küreselleşme tartışmaları ekseninde düşünüldüğünde, kültürel kimliğin kimi boyutlarıyla birlikte homojenleşmese rağmen, alt kimliklere (etnik, dinsel ya da cinsiyete dayalı) yapılan vurgunun öne çıktığını görüyoruz. Dolayısıyla süreci salt bir homojenleşme olarak görmektense, farklılığı,

heterojenliği de içeren bir bütünlük olarak görmek gerekliliği artık bir karineye dönüştü. Böylesi bir çevrede “çokkültürlülük”, tartışmalarını kapsayan önemli kavramlardan biri olarak gündeme getiriliyor. “Tanıma siyaseti”, “kimlik politikaları”, “farklılık siyaseti” gibi kavramlar da aynı süreci ifade etmek üzere kullanılan diğer önemli kavramlardır (Zizek, 2002:195).

Çokkültürlülük, çağın ruhuna uygun gözde kavramlardan biri. Sözlük anlamı itibariyle, “aynı ülkede pek çok kültürün birlikte varoluşu” anlamına gelen bir terim. Fakat, üzerinde çok konuşulduğu ölçüde, sınırları kaybolan, belirsizleşen, buharlaşan bir nebülöz kavram. Konjonktüre bağlı bir yanı var. Zira 1960’lı yıllarda, bir ülkedeki farklılıkları ifade etmede pota, salata, mozaik, kaleideskop, gökkuşağı topluluğu metaforları kullanılırken günümüzde aynı olguları ifade etmede çokkültürlülük kavramının referans alındığı görülüyor. Bu demektir ki uygulandığı ülkelere, sorunlara göre farklı çözümleri ve özlemleri ifade ediyor (Bilgin, 2005:52).

Sosyal psikolojide ve siyaset biliminde kültür kavramı, etnologların, antropologların kullandığı yakın bir anlamda kullanılıyor. “İnsanın doğanın üstüne eklediği her şeyi” kapsayan kültür belirli bir insan topluluğunda sonradan kazanılmış davranış biçimlerinin bir bütünü ifade ediyor. Söz konusu kültür, insanların bir topluluğa aidiyetini ifade eden, “cemaat (komünöter) aidiyetini sabitleyen” inançların işaret ettiği kültürdür. Teknik terimiyle bir yakın düzen ürünüdür; yüzyüze, sıcak ve dolaylı ilişkilerde yaşanır (Grosser, 2003:23).

Bir insanın kendini tanımlama ve konumlamasını ifade eden kimlik kavramı, daha ziyade kolektif kimlik anlamında kullanılıyor. Bu çerçevede insanın

kendini çeşitli topluluklara aidiyetine gönderen ulusal, dinsel veya etnik kimlikler üstünde bir odaklaşma görülüyor.

Cemaat (komünote) terimi daha sorunlu. Genel olarak cemaat, üyeleriyle birlikte yaşayan, ortak ilgi ve amaçlara sahip dinsel, etnik veya kültürel bir grup veya topluluktur. Terim geniş anlamda bir kentsel topluluk, bir ulus, bir devletler birliği ve hatta uluslararası topluluk için de kullanılabilir. Bunun yanında dinsel topluluklar, mistik gruplar, sendikalar, terör örgütleri, işçi sendikaları vb gruplar içinde kullanılmaktadır. Topluluk içindeki kişilerin birbirlerine ve topluluğun bütününe karşı dayanışma duygusuyla hareket eden, aynı inançlara katılan, aynı bireysel veya kolektif amaçları izleyen kişiler olması, farklı cemaat tiplerini ayırt etmeye yetmiyor (Bilgin, 2005:53).

Bu perspektiften bakıldığında, cemaat, bir uça köktenci, öbür uça bir aidiyete duyarlı ve dayanışmacı; bir yanda demokrasiye aykırı, öte yanda demokrasiyle bağdaşan gruplar olmak üzere, birbirinden çok farklı toplulukları nitelendirmektedir.

Tenzer'e göre (1994:156); bir cemaat, daha geniş ve pek çok katılıma ya da kopmayı içeren bir cemaatle çatışma dışında düşünülemez. Eğer cemaatlerin uç örnekleri bir yana bırakılırsa ara anlamda cemaatler, kendilerine özgü geleneklerin korunması ve yayılmasına, genel topluma kıyasla iç grupla dayanışmaya girilmesine, grupla özdeşleşmenin dış göstergelerinin yüceltilmesine yönelik çabaları, ancak kalan konularda "genel topluma entegrasyonu ve grubun özgüllüğünün ortak yasayla bağdaştırılması" na çaba gösterirler. Tenzer (1994:164). , modern ve laikleştirilmiş versiyonunda cemaatin, bazı olgulara duyarlı olan bir grubu ifade ettiğini öne sürer ve buna

örnek olarak hak eşitliği, hakikate saygı veya tarihsel bir belleğe saygı talebeden baskı ya da çıkar gruplarını zikreder.

Ancak kimlik siyasetiyle birlikte cemaat kavramı, arkaik veya geleneksel organizasyon biçimlerine veya "bunların modern toplumdaki kalıntılarına uygulanan, salt sosyolojinin bir kategorisi" ve sadece betimsel bir kavram olmaktan çıkmıştır. Bunun yanı sıra, insanın iradi müdahalesine öncel ilkel ve doğal durumu, tıpkı maddi, biyolojik bir gerçeklik gibi kendini dayatan bir durumu belirtmektedir. Bunlarda, "ortak hayatın ve ortak düşüncenin zorunlu ve doğal varoluşu gibi birleşmiş bir insanlık" varsayılarak, ona ideolojik bir anlam vermeye yol açan bir tür radikalleşmeye doğru gitmektedir (Levy, 1997:145).

Geçen yüzyılın sonunda, endüstrileşmenin tam ortasındayken, cemaatten topluma doğru geçilmiştir, ama bugün tam tersi bir süreç vardır; modern toplumların ve kurumlarının kalıntıları üzerinde bir yandan üretim, tüketim ve iletişimin genel ağları, öte yandan cemaate dönüşebilmektedir. Her yanda kimlikçi gruplanmalara, ortak aidiyete dayalı dernekler, örgütler, mezhepler, tarikatlar, milliyetçilikler çoğalmakta, toplumlar cemaatleşmektedir. Ve bu nedenlerle, günümüzde çokkültürlülüğün söz edilmekte ve çokkültürcülük bir akım olarak yayılmaktadır (Touraine, 1997:201).

Çokkültürcülük ülkelere göre, farklı siyasal projelerin ifadesi olmaktadır. Bazen kültürel farklılıkların kamusal alanda da ifade edilmesini, bazen de azınlıklara, özel haklar verilmesini, hatta durumlarını geliştirmeye, eksikliklerini telafi etmeye yönelik ayrıcalıklar tanıma projesini gütmektedir. Bu anlamda çokkültürcülük, çokkültürlülüğün ayrılr ve sosyolojik gerçekliği

resmetmenin, etnografik bir saptamanın ötesinde toplumun belirli bir proje ve bir takım normatif önermeler etrafında ideolojik olarak inşasını ifade eder. Bu siyasal çokkültürcülüktür ve “ortak iyi” ve “doğru”nun alternatif bir vizyonu yüceltmeye yönelik bir inşa etkinliğini içerir; özel bir kimlik talebindeki kişi veya grupların lehinde bir anlayışla, toplumdaki kurumlar, mekanizmalar, normlar ve değerler, sürekli olarak müzakere konusu edilir. Buna ek olarak çokkültürcülükte, belirli bir kamu politikası anlayışı, yani etik veya felsefi ideal doğrultusunda somut gerçeklikteki kamu politikalarını yönlendirme anlayışını ifade eder (Constant, 2000:21).

Çokkültürcülük, anlayış ve akım olarak cazibesini, siyasal bir bütün içinde insani potansiyeller bakımından zengin ve çoğulcu bir anlayış ve kabulü içermesinden kaynaklanmaktadır (Weiler, 1998:119). Çokkültürcülüğün gündemde öne çıkışı, bir takım sosyal süreçlerle ilişkilendirilebilir. Birbirinden farklı yaşam tarzına ve köküne sahip ve birlikte yaşamının bir tarzını bulmaya mecbur gruplar tarafından giderek önem kazanan kültürel ve kimliksel çeşitliliğin keşfi. Sanayi toplumundan post-endüstriyel topluma geçişe paralel olarak sosyal sorunun, kültürün cemaatçi taleplerin merkezine geçmesi şeklinde yenilenmesi. Ve son olarak, kutsal devletin ve normatif kurumlarının krizi; sosyal bağın merkezi kurumlarının zayıflaması akımın taraftarını artırmakta ve şiddetini güçlendirmektedir (Constant, 2002:8).

Çokkültürcüler, “somut gerçekçi” olma iddiasındadırlar; burada somut gerçeklik, insanların oldukları “subjektif gerçeklik”dir. Bu anlayışta, bir grup insan “birbirleriyle birlikte”, “kendi aralarında” olduklarına inandıklarında bir kültür oluşmakta-

dır; herkes bu kültürde, istediği kökleri seçebilir, listeleyebilir veya kendileyebilir. Ancak temsiller, kolayca yok olup gidebilecek, buharlaşabilecek bir niteliktedir ve bunların otantikliği, bir anda tersine dönebilir; paylaşıldığına inanılan kimlik, değerini yitirebilir ve yeni bir kimlik krizine girebilir. Zorunlu olduğu varsayılan aidiyet ile bu subjektiflik, mantıksal olarak bir arada tutabilir mi? Bazı cemaatçiler, mitsel bir tarih üreterek cemaatlere bağlı kültürel totaliteler inşa etmeye götürmekte ve liberalizmin inşa edilmiş soyut yurttaşlık anlayışına karşı “somut” gruplara kök salmayı öne çıkarmaktadır. Bunlar, inşacı değil, realist olma iddiasındadırlar. Fakat, “soyut ilkelere dayalı yapay bütünlüklerin inşasına kıyasla gelenekte ve tarihte kök salmış doğal cemaatlerin somut yanlarına dayanmayı daha gerçekçi saymaları” tartışmaya açıktır; zira “Burke ve Alman romantiklerinden gelen bu anlayışla birleştirici gelenekleri ve kültürleriyle somut olduğu varsayılan cemaatler, aslında onların karmaşıklıklarını indirgeyen mitsel bir soyutlama içerisinde inşa edilmişlerdir” (Lukes, 1995:188).

Çokkültürcü söylem, temelinde kültürel görecelik bulunan kültüralist bir antropoloji anlayışdır; gerçeklikte kültürlerin çeşitli olması gibi apaçık bir olgudan kültürlerin çoğulculuğuna geçmektedir. Oysa kültürlerin çeşitliliği, onların çoğulluğunu, yani süreksizliğini içermez. Çoğulluk tezinde ayrı bir birlik, her kültürün kendi üstüne odaklanmış tutarlılığı postülası vardır, ama gerçekte böyle bir birliktelik yoktur. Buradaki mantık, ırkçılığın mantığından farksızdır. Kalıtımsal özelliklerimizin türülüğünden ırkların çoğulluğuna geçen klasik ırkçılıktan fiziksel özellikler çıkarıldığında, geriye kültüralizmin esası kalır: “Bir topluluk, dilinde, sanatında, dininde, politik organizasyonunda ka-

yıtlı kendine özgü ve tamamen tekil bir varoluş tarzına sahiptir” ve bunun her bir ögesi, ancak bütünle ilişkisinde anlaşılabilir. Oysa kültürlerarası karşılıklı bağımlılık ve etkileşimler, son derece büyük boyutlardadır ve insan kültürü bir süreklilik arz eder (Pierrot, 1998:249).

Aslında çokkültürcü olduğu sanılan Kuzey Avrupa ülkelerinin durumunun, tam tersine “merkezi değerlere katılıma dayalı toplum” modeline uygun olduğunu, bu ülkelerin çokkültürcü olmaktan çok ulusalcı olmalarının, ulus fikrinin evrensel bir kapsam taşıdığını söyleyebiliriz. Kendi kendini gerçekleştirmede özgürlük, sosyal yarışmada eşitlik ve yabancı düşmanlığına karşı kardeşlik gibi ulusal değerleri ulusal kimlikçiler de önermektedirler. Kendilerini ulusalcı olarak niteleyen kişiler, ortak kültürün üzerinde, bunun gerçekten evrensel olması için tekrar tekrar düşünüyorlar ve kültürel türülülüğe ilişkin sorunları açıkça tartışıyorlar.

Çokkültürlülüğün estetiği adına cemaatlerin restore edilmesi sosyolojik ve sosyal psikolojik açıdan da riskli görünüyor. Tarih boyunca küçük veya büyük gruplarda cemaatçilik, daima, kendisinin içsel bir özelliği olan “dışlamacılık” la birlikte görülmüştür. Geleneksel toplumların tarihi kadar, çağdaş sosyal psikologların çalışmaları da bunu işaret etmektedir. Cemaat ortaklığı yaşantısı, daima kapanmakta ve kapatmaktadır (Camileri, 1998:438). Çokkültürcülüğü savunanlar tarafından, çokkültürcülüğün çağdaş, yenilikçi ve hatta “zamanın ruhu”, kısacası çağın havasına uygun olarak görülmesi, çokkültürcülüğü sorgulayanları çağ dışı, statükocu, muhafazakâr ve benzeri kişiler gibi görme ve gösterme eğilimini beslemektedirler. Her şeyden önce, bu konudaki

söylemlerin anlamı, bakış açısına ve her bir somut olaya göre farklılaşmaktadır. Daha da önemlisi, çokkültürcülüğün taraftarları gibi karşıtlarının da, sağ veya sol olarak belirli bir ideolojik kampı ve sabit bir pozisyonu yoktur. Örneğin Fransız aydınlarından Elisabeth Badinter şöyle diyor: “Benim iki özelliğim var; ben hem kadın hem Yahudi’yim. Bunlardan herhangi birisinin bana etiket olarak yapıştirilmesinden nefret ediyorum; ben ulusal topluluğa mensup olan bir Fransız vatandaşıyım. Bunu özellikle talep ediyorum; çünkü gençliğimde farklılık hakkı için mücadele ettikten sonra, bugün Le Pen’in de aynı şeyi söylediğini duyuyorum: ‘Evet, evet siz farklısınız, köşenizde kalınız’. Böylece, farksız olmanın hem önemini, hem değerini anladım. Benzerliklerini, ortak olan yanlarını öne çıkarmak yerine, farklılıklarını öne çıkarmak, dışlama ve ardından da çatışma kaynaklarını provoke etmek demektir” (Ardoino, 2005:5-8).

5. SONUÇ: YENİDEN ULUS DEVLETE VE ULUSAL KİMLİĞE OLAN İHTİYAÇ

Dünya gittikçe parçalanan bir yapıya doğru giderken, bu parçalardaki sorunlara, total bir çözüm perspektifinden bakmak, tek tek yerliklerin özgüllüklerinin ihmaline yol açacak ve yanıltıcı olacaktır. Bu nedenle sorunlara karşı “ulusal kimlik”lerin eritilmesinin aksine ayakta kalması, sorunların çözülmesinde yardımcı olabilecek bir anlamlar sistemi olarak öne çıkmaktadır. Dünya üzerinde kapsamlı bir biçimde yaşanan paradoksal değişim süreci, bir takım psikolojik ve sosyolojik sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sorunları çözebilecek mekanizma, sorunların en net biçimde gözlemlendiği, sitemin en küçük yapı taşı olan bireyin psikolojisinde aranmalıdır. Birey,

ulusal kimliğin gerilemesi, yıpratılması ve hakir görülmesiyle birlikte, değişim karşısında, kendi bireysel kimliğini de tehdit altında hissedecektir. Bu içsel kaos ortamında akışkanlık kazanan eski kimliğinin yerine eline tutuşturulan yeni kimliğe ya çok şiddetle reddetme şeklinde tepki verecek ya da içgüdüsel ve irrasyonel bir biçimde, yeni kimliği kabullenecektir. Bu suni kimliğin içsel düğümleri çözme vaatleri, vaatlerin temel aldığı tarihsel, sosyolojik, kültürel ve siyasal arka fonun yetersiz kalması sorunuyla yepyeni ve daha karmaşık kimlik yanılsamalarını da beraberinde getirecektir. Bireyin zihninde oluşan sorular ve acabalar, dar kimlik tanımlamalarıyla kolay biçimde gideriliyor gibi görünecektir. Böylelikle birey, insanın en özsel karakteristikleri olan etnik özelliklerinden, soy bağlarından ve tarihsel süreçlerden beslenen mikro-milliyetçiliklere sarılacak ve aslında kendini oldukça dar biçimde tanımlama yolunu seçecektir.

Bireysel kimlikleri temel alan ulusal kimlikler parçalandığında karşılaşılabilecek yapı, muhtemelen borderline (sınır) kişilik bozukluklarında ortaya çıkan belirti kümelerindeki yapıya benzer olacaktır. Buna bir de cinsiyetçilik konusunda kışkırtılan farkları ilave edersek, borderline görüntünün cinsel kimlik karmaşasıyla daha da kaotikleşeceği bir tablo ortaya çıkacaktır. Renkli ama ne olduklarını, kim olduklarını bilmeyen, dürtülerinin etkisiyle oradan oraya sürüklenen insanlar, topluluklar etrafta başıboş gezinmeye başlayacaklardır.

Sonuç olarak denilebilir ki, bireysel kimlik ihtiyacı gibi ulusal kimlik ve içinde oluşacağı ulus-devlet de bireysel birer ihtiyaçtır, bireyin hayatını sağlıklı sürdürebilmesi için ulusal kimlik ve ulus-devlet henüz alternatifli olmayan yapılanmalardır. Ge-

rek nesnel ve öznel bireysel kimlik, gerekse bu bireysel kimlik üzerine inşa edilen ulusal kimlik olguları sosyal bilimlerin bütüncül yöntemlerinin yanı sıra öncelikle psikolojinin diyalektik ve analitik yöntemleriyle incelenmeye muhtaçtır (Göka, 2005:26).

Toplumumuzda bazı entelektüellerin ve medya organlarının sorunlara ulusal entegrasyon çerçevesinde çözüm arama yerine ‘çağın havası’na uygun pek çok tema gibi çokkültürlülüğü de -kuşkusuz, statükocu olmama, sorunlu bozuk yapıyı değiştirme, demokrasiyi geliştirme, Batılı entelektüeller gibi davranma, dezavantajlı grupları destekleme ve benzeri iyi niyetlerle- yüceltmeleri, bu tür sonuçları bakımından onlara tarihsel bir sorumluluk yüklemektedir.

KAYNAKLAR

- ALTUNOĞLU, M., (2005).** “İki Farklı Çokkültürlülük Yorumu”, Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı. 81, s.73-88, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ARDOINO, J., (1999).** Editorial, “Anaynes, Pratiques de Formation”, Le Travail de l’Interculturel, n. 37/38, s.5-8
- AYDIN, S., (1999).** Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği, Ankara, Öteki Yayınları.
- BİLGİN, N., (1994).** Sosyal Bilimler Kavşağında Kimlik Sorunu, Ege Yayıncılık, İzmir.
- BİLGİN, N., (1996).** İnsan İlişkileri ve Kimlik, Sistem yayıncılık, İstanbul.
- BİLGİN, N., (1999).** Kolektif Kimlik, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

- BİLGİN, N., (2005).** “Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik”, Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı.80, s.52-65, Cedit Neşriyat, Ankara.
- CAMILERI, C., (1998).** “Communautes et lien Social, in Integration et Exclusion”, (ed. G. Ferreol), Presses Universitaires de Lille, s.428-439
- COSTANT, F., (2000).** “Multiculturalisme”, ed. Flammarion, Paris
- CONSTANT, F., (2002).** “Self-Selection, Earnings, and Out-Migration: A Longitudinal Study of Immigrants to Germany,” IZA Discussion Papers 672, Institute for the Study of Labor
- GÖKA, E., (2005).** “Kimlik Siyaseti”, Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı. 83, s. 17-26, Cedit Neşriyat, Ankara.
- GROSSER, A., (2003).** L’Europe du quotidien et de l’intimite, in Europe Identite Plurielle, ed. Autrement, Paris, s.17-46
- HAKAN, M., (1995).** “Kimlik Nedir?” Türkiye Günlüğü, 33, 146 – 150, Cedit Neşriyat, Ankara .
- HASTINGS, A., (1997).** The Coonstruction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism. Canbridge University Pres. Canbridge
- HUBBARD, E. E., (2004).** “The Manager’s Pocket Guide to Diversity Management”, Amherst, Massachusetts: HRD Press, Inc.
- JACKSON, S. E., JOSHI, A., ERHARDT, N. L. (2003).** “Recent research on team and organizational diversity: SWOT analysis and implications”, Journal of Management, 29 (6), 801-830.
- KAGITÇIBAŞI, Ç., (2000).** “Kültür Bağlamında İnsan ve Aile”, Kültürel Psikoloji, İstanbul, Evrim Yayınevi.
- KUŞAT, A., (2003).** “Bir Değerler Sistemi Olarak “Kimlik” Duygusu ve Atatürk”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 15, s.48-49
- KYMLICKA, W., (2004).** Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (çev:Ebru KILIÇ), 1. Baskı, İstanbul.
- LEVY, A., (1995).** Les Sciences Cliniques et Les Organisations Sociales, ed. PUF, Paris
- LUKES, S., (1995).** “L’attachement social et ses mythes: sur la querelle entre liberalimse et communautarisme”, Le banquet, Revue Politique de CERAP, n.7, s.174-190
- MANNIX, E., NEALE, M. A., (2005).** “What differences make a difference: The promise and reality of diverse teams in organizations”, Psychological Science in the Public Interest, 6 (2), 31-55.
- MASLOW, A.H., (1971, 1980).** The Farther Reaches of Human Nature, Viking Pres, N.Y
- MILLER, D., (1999).** On Nationality, Clarendon Pres, Oxford, s.19
- MÜFTÜOĞLU, A., (2003).** “Kültürcü Liberalizmin Anti-Liberalizmi”, Toplum ve Bilim, Sayı, 96, s.166- 184, İstanbul.
- PIERROT, A., (1998).** Le Multiculturalisme, in İntegration et Exclusion (ed. G. Ferreol), Presses Universitaires de Lille, s.229-261
- O’REILLY, C. A., (1998).** “Beyond simple demographic effects: The importance of

- relational demography in superior-subordinate dyads”, Academy of Management Journal, 32 (2), 402-423.
- POINT, S., SINGH, V. (2003).** “Defining and dimensionalising diversity: Evidence from corporate websites across Europe”, European Management Journal, 21 (6), 750-761.
- SMITH, ANTHONY D., (2004).** Milli Kimlik, İstanbul, İletişim Yayınları
- SONNENSCHNEIN, W., (1997).** The Diversity Toolkit: How You Can Build and Benefit From A Diverse Workforce. New York: Mcgrawhill Companies.
- TENZER, N., (1995).** “Le communautarisme contre la communauté”, Le Banquet, Revue Politique du CERAP, n.7, s.155-173
- TOURAINÉ, A., (1997).** “Critique de la Moderne”, ed. Fayard, Paris
- WEILER, J.J.H., (1998).** “Les droits fondamentaux et les limites fondamentales”, in Quelle Identité Pour L’Europe? 8ed. R. Kastoyano), Presses de Sciences Po, s. 119, Paris
- ZİZEK, S., (2002).** Kırılgan Temas, (çev:Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul.